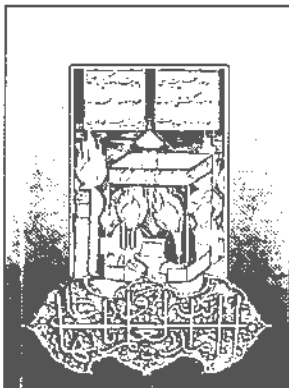

عناصر هنر شیعی
در نگارگری و کتیبه نگاری
تیموریان و صفویان
دکتر مهناز شایسته فر

تصویر روی جلد:
بخشی از نقاشی کشتی شیعه
شاهنامه‌ی فردوسی،
دوران شاه طهماسب،
در ترکیب با کتیبه‌ی فلزی در چوبی
مدرسه‌ی چهارباغ اصفهان

انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی

INSTITUTE OF ISLAMIC ART STUDIES PRESS

عناصر هنر شیعی
در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان
دکتر مهناز شایسته فر
ویراستاران: الهام مصلحی، سرور اسلامی
طراحی روی جلد و اسکن تصاویر: زهره شایسته‌فر
صفحه‌آرایی: میترا بانزاد
امور هماهنگی‌ها و ناظر چاپ: حاج ولی شایسته‌فر
چاپ: اول
لیتوگرافی: غفاری
چاپ و صحافی: شرکت کتبخانه چاپ تهران
تیراژ: ۳۰۰۰ نسخه
سال: بهار ۱۳۸۴
شابک: ۹۶۴ - ۵۸۹۶ - ۰۵ - ۲

مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، شماره ثبت: ۱۱۳۶۷
تهران، انتهای بزرگراه جلال آل احمد، بلوار مطهری،
پلاک ۴۵، تلفن: ۴۲۱ ۵۷۴۵ - ۴۲۱ ۹۱۳۴ - ۴۲۳ ۷۹۳۶
قیمت: ۶۸۰۰۰ ریال

آدرس فروشگاه‌ها:
فروشگاه شماره ۱: انتهای جلال آل احمد، نرسیده به اشراف اصفهانی،
پلاک ۴۵، نمایشگاه و فروشگاه مطالعات هنر اسلامی
تلفن: ۴۲۳ ۷۹۳۶ - ۴۲۱ ۹۱۳۴ - ۴۲۱ ۵۷۴۵
فروشگاه شماره ۲: خیابان کارگر شمالی، بین بلوار کشاورز و قاطمی،
موزه هنرهای معاصر، نمایشگاه و فروشگاه کتاب، تلفن: ۸۹۶۵۴۱۱
فروشگاه شماره ۳: فروشگاه‌های سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد
فروشگاه شماره ۱- خیابان امام خمینی، نیش خیابان شهید
میردامادی (استخر)، تلفن: ۶۷۰۲۶۰۶
فروشگاه شماره ۲- نشر زلال، خیابان انقلاب
خیابان ۱۶ آذر، تلفن: ۶۴۱۹۷۷۸
فروشگاه شماره ۴: میدان انقلاب، ابتدای خیابان کارگر جنوبی، نیش
خیابان وحید نظری، مجتمع تجاری نادر، طبقه اول.
انتشارات فرهنگسرای میردشتی، تلفن: ۶۴۹۶۶۱ - ۲
فروشگاه شماره ۵: میدان انقلاب، روبروی سینما بهمن، بازارچه کتاب،
طبقه زیرین، انتشارات یساولی، تلفن: ۶۴۶۱۰۰۲

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

شایسته‌فر، مهناز، ۱۳۴۳
عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان / تألیف مهناز شایسته‌فر - تهران:
مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۴.
۲۱۶ ص: مصور.

ISBN 964-5896-05-3

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

۱. نقاشی ایرانی -- تأثیر شیعه. ۲. شمایل نگاری -- ایران -- تأثیر شیعه. ۳. نقاشی ایرانی -- تاریخ -- ۷۷۱
- ۹۱۱ ق. ۴. نقاشی ایرانی -- تاریخ -- ۹۰۷ - ۱۱۴۸ ق. الف. مؤسسه مطالعات هنر اسلامی. ب. عنوان.
۷۵۹/۹۵۵ ND ۹۸۹/ ش ۲۵ ع ۸
کتابخانه ملی ایران
۱۶۱۳۲ - ۸۱ م

فهرست

۷	تقدیر و تشکر
۸	مقدمه
۸	۱-۱ مقدمه کلی
۱۱	۱-۲ نقد و بررسی آثار مکتوب موجود در مبحث نگارگری مذهبی و کتیبه نگاری
۱۴	۱-۳ منابع اصلی
۱۴	۱-۳-۱ نسخ خطی
۱۹	۱-۳-۲ معماری
۲۴	فصل دوم: حضور شیعه در دوره های تیموری و اواخر صفوی
۲۴	۱-۲ شیعه اثنی عشری قبل از عصر تیموری در ایران
۲۹	۲-۲ دوره تیموری
۴۴	۲-۳ اوائل حکومت صفویان تا اواخر شاه عباس

۵۶ فصل سوم: نگارگری و کتیبه نگاری در دوران تیموریان

۵۹ ۱-۳ نمونه هایی از مصورسازی کتب شیعی در دوران تیموری

۶۰ ۱-۱-۳ بازنمایی پیامبر اسلام، حضرت محمد (ص) همراه با خاندانش

۷۲ ۲-۱-۳ معراج پیامبر

۷۷ ۳-۱-۳ نمایش تمثال دوازده امام

۹۰ ۲-۳ نمونه هایی از کتیبه های شیعی دوران تیموری

۹۶ ۱-۲-۳ کتیبه های دعا گونه

۱۲۶ ۲-۲-۳ کتیبه های حدیث گونه

۱۳۲ فصل چهارم: تداوم و گسترش عناصر هنری شیعه از عصر تیموری تا اوائل دوره صفوی

۱۳۷ ۱-۴ نمونه هایی از هنر کتاب آرایی شیعی در اوائل دوره صفوی

۱۳۸ ۱-۱-۴ بازنمایی تصویر حضرت محمد (ص) همراه با اهل بیت

۱۴۷ ۲-۱-۴ تصاویر دوازده امام

۱۶۴ ۲-۴ نمونه هایی از کتیبه های شیعی اوائل دوره صفوی

۱۶۷ ۱-۲-۴ کتیبه های با مضامین دعایی

۱۹۱ ۲-۲-۴ کتیبه های حدیث گونه

۱۹۶ فصل پنجم: نتیجه گیری

۲۰۶ فهرست تصاویر همراه با منابع

۲۱۱ فهرست منابع و مآخذ

تقدیر و تشکر

کتاب تحقیقاتی که پیش روی شماست حاصل سال‌ها مطالعه و تحقیق در زمینه هنر اسلامی ایران است که هم‌اکنون به لطف و یمن الهی به بار نشسته و با توکل بر خداوند لایزال آماده استفاده پژوهشگران علاقمند به هنر این مرز و بوم است. همت والای هنرمندان گرانقدر ایرانی در طی سال‌ها توشه‌ای بسیار غنی و رو به فزونی فراوری پژوهشگران و هنرمندان باذوق و خلاق معاصر فراهم آورده است. ارمغان به دست آمده در تنوع تکنیکی و فنون هنری و همچنین در روند بررسی و تحقیقات علمی در باب هنر تأثیر مستقیم خواهد داشت.

کتاب حاضر در همین راستا به پژوهش محتوایی و بحث‌های نظری در زمینه هنر اسلامی - ایرانی در دوران تیموری و صفوی پرداخته و به حقایق دست یافته که حاوی دستاوردهای علمی نوینی است. مطالعه آن به عموم محققان، دانشجویان و عامه‌ی مردم که آثار هنری این مرز و بوم را راج نهاده و حساسیت احیاء ارزش‌های سنتی و فرهنگی این مرز و بوم را در قالب آثار هنری درک می‌کنند، توصیه و پیشنهاد می‌شود.

در تدوین و انجام مراحل مختلف چاپی کتاب «آثار هنری شیعی در دوران تیموری و صفوی» (کتبه نگاری و نگارگری) از کمک و همیاری افراد زیر بهره مند بوده‌ام که در همین جا از آنان تشکر و قدردانی می‌کنم: خانم‌ها نارملا لطیفیان که با دقت و نکته بینی قابل وصفی متن کتاب را بازبینی کرده‌اند، الهام مصلحی و سرور اسلامی که با درایت تخصصی ویرایش و نمونه خوانی متن را بر عهده داشته‌اند، افسانه سلیمانی که با حوصله و متانت قابل توجه متن را در چند دوره مختلف تایپ و اصلاح نموده، زهره شایسته‌فر که با تخصص گرافیکی خود اسکن تصاویر را با گردآوری منابع پراکنده آن با درایت بر عهده داشته، خانم میترا بانژاد که با توانایی تکنیکی خود، امور صفحه آرایی متن و تصاویر را در نهایت کمال و خلاقیت به اتمام رسانده و حاج ولی شایسته‌فر که نظارت چاپ و انجام هماهنگی‌های لازم را بر عهده داشته، سیاست‌گذار منتهی هستم که بر من نهاده‌اند.

مسئلاً تدوین کتابی با ویژگی تخصصی و دانشگاهی نیازمند محیطی مناسب و درخور تألیف است که فراهم بودن این محیط را مدیون صبر و مدارای خانواده‌ام: همسر، عرفان و رضوانم هستم. از حمایت و هم‌فکری آنان قدردانی می‌کنم.

در انتها شکر گزار خداوند علیم و حکیم هستم که بر من منت نهاد تا توانایی تألیف این کتاب را و تقدیم آن را به تمامی هنرمندان، محققان، پژوهشگران و دانشجویان هنری داشته باشم. همچنان امیدوارم بتوانسته باشم اثری تکمیل کننده‌ی تحقیقات قبلی فراهم آورده باشم.

مقدمه

۱-۱ مقدمه‌ی کلی

اگرچه همیشه مذهب رسمی ایران شیعه نبوده است، ولی در این سرزمین همواره شمار قابل توجهی از مسلمانان شیعه تحت حاکمیت تیموریان زندگی می‌کردند. بیش‌تر اعضای حکومتی تیموریان از مذهب تسنن تبعیت می‌کردند مطالعه‌ی نقاشی و کتیبه‌های دوره‌ی تیموری نشان می‌دهد که تشیع به صورت گسترده در دوره حاکمیت آن‌ها آزاد بوده و رواج داشته است. از این رو بقای یک نقاشی یا کتیبه‌ی شیعی بر بناهای باقی‌مانده یا روی اشیای کاربردی، بر ضرورت این مسأله که آن اثر در دوره‌ی حکومت صفویان به وجود آمده باشد، دلالت نمی‌کند.

اثرات روند تغییرات مذهبی از دوره‌ی حکومت تیموریان به زمان حاکمیت صفویان بر آثار فرهنگی ایران، کاملاً آشکار است. در این تحقیق، این سؤالات مورد بررسی قرار می‌گیرد: چگونه حکومت‌های تیموری و ترکمن‌های هم‌عصر آن‌ها توانستند، چنین تصویر معجابه‌کننده‌ای از قدرت خود در جامعه‌ی ایرانی مطرح نمایند؟ الزامات و قدرت‌های تاریخی، فرهنگی و دودمانی که جذابیت‌های هنری آن‌ها را شکل داده بود، چه بودند؟ چرا حکام سنی مذهب تیموری، اجازه دادند تا عناصر شیعی در آثار هنری دوره‌ی آنان پدید آید؟ چه تفاوتی میان سیاست‌های حکام تیموری در انتخاب موضوعات شیعی برای تصاویر کتب، کتیبه‌های بنا و اشیای هنری با سیاست صفویه وجود داشت؟ و چگونه مطالعه و بررسی نسخه‌های خطی مصور و کتیبه‌های آثار تاریخی و خط‌نگاره‌های هنر کاربردی، به فهم این پرسش کمک می‌کند؟ هیچ مطالعه‌ای به طور جدی عقاید شیعه را در ارتباط با هنر اسلامی بررسی نکرده است. علاقه‌ی اروپایی‌ها به هنر اسلامی، تقریباً به ابعاد زیبایی‌شناختی و تاریخی منحصر می‌شود و برخی از جنبه‌های مذهبی نقاشی در چند مقاله و کتاب محدود، بررسی شده است (رک به بخش ۱-۲ در ذیل مطالعه‌ی کتب تخصصی در زمینه‌ی نقاشی و کتیبه‌های مذهبی).

اثر حاضر و تصاویر مرتبط با آن در تلاش است تا این نقص را جبران نماید. این تحقیق اهمیت عقاید شیعه از اواخر سده‌ی چهاردهم/هشتم تا اوایل سده‌ی هفدهم/یازدهم تاریخ ایران را، با استفاده از تمرکز بر روی نقاشی‌ها و کتیبه‌هایی که سهم قابل توجهی در توصیف و تبیین عقاید شیعه دارند، مورد توجه قرار می‌دهد. نقاشی و کتیبه، عناصر قابل تمایز عقاید شیعی را منعکس کرده و ارتباطشان را با مذهب اسلام نشان می‌دهد. بنابراین این کتاب به گونه‌ای

مطالعه‌ی تطبیقی محسوب می‌شود که با استفاده از نقاشی و کتیبه‌ها، به گوناگونی سیاست‌های حکام تیموری و اوایل دوران صفوی در خصوص انتخابات موضوعات شیعی در هنر می‌پردازد. سپس روی این نکته تأکید می‌کند که اشکال و تزیینات نقاشی ایرانی و کتیبه‌ها به طور مستقیم، تحت تأثیر بنیان حکومت شیعی صفویان نبوده است، بلکه تحول و توسعه‌ای تدریجی در نقاشی‌ها و کتیبه‌ی بناهای تیموری در ابتدای حاکمیت صفویه وجود داشته است. همان‌طور که دوره‌ی مورد تحقیق این کتاب نشان می‌دهد، اوایل سده‌ی هفدهم/یازدهم (پایان حاکمیت شاه عباس) دوره‌ای تعیین‌کننده در هنر ایرانی بوده است که تحولات سنت‌های گذشته و آغاز یک سبک جدید مصورسازی را آشکار می‌کند.^۱

اثر حاضر، به بررسی زمینه‌ای می‌پردازد که در آن نقوش و کتیبه‌ها برای تقویت و بسط عقاید شیعه به کار برده شده‌اند. از این نقطه نظر، این کار، اثری مذهبی و به همان اندازه تحلیلی است. زیرا در آن مطالعه و تحلیل مذهب شیعه، از طریق منابع دست اول این مذهب، مورد بررسی قرار گرفته است. در بیش‌تر موضوعات، منابع نقاشی و کتیبه‌ها و همچنین زمان تصویرآرایی و کتیبه‌نگاری‌ها مشخص شده و تلاش بر این بوده که مطالعه و بررسی موضوعات تصویری و کتیبه‌ای، (با توجه به این نکته که در برگزیده‌ی شاخصه‌های عناصر شیعی هستند)، بدون ملاحظه‌ی امکان تأثیرات تشیع بر نوع و سبک آثار هنری در نظر گرفته شود.

به دلیل روش خاصی که در این مطالعه مورد استفاده قرار گرفته، باید حکومت‌هایی چون تیموریان، صفویان و ترکمن‌ها، مورد بحث قرار گیرند. و همچنین بررسی چند نمونه از دستاوردهای هنری دوره‌ی عثمانی و مغولان هند از جنبه‌ی داشتن مفاهیم و عناصر شیعه قابل توجه است، که همگی در این تحقیق می‌گنجد. این بررسی از نظر جغرافیایی به گروه‌هایی تقسیم شده که به طور خاص به مناطقی منحصر می‌شود که هنر اسلامی در آن جایگاه ریزی شده و استحکام یافته است. از جمله‌ی این مناطق می‌توان به ایران، آسیای مرکزی، عراق، ترکیه، ماوراءالنهر و افغانستان اشاره کرد. لیست تصاویر در بیش‌تر مواقع، منشأ اولیه‌ی تصاویر و اماکنی را که در آن جا قابل دسترسی است، نشان می‌دهد. همه‌ی تاریخ‌ها به صورت میلادی/قمری ارائه شده است به جز مواردی استثناء که به طرز دیگری مشخص گردیده است.

کتاب از پنج فصل اصلی تشکیل یافته است:

- فصل اول به سه بخش تقسیم شده است: بخش اول، به مقدمه‌ی کلی اختصاص یافته. دومین بخش، به نقد و بررسی مطالعات و آثار ادبی موجود، درباره‌ی نقاشی و کتیبه‌های مذهبی می‌پردازد و سومین بخش، نسخ خطی و کتیبه‌های معماری را که شامل موضوعات شیعی می‌شود، معرفی می‌کند.

- فصل دوم، موقعیت و حضور تشیع را در دوره‌ی تیموری و اوایل دوره‌ی صفوی مورد بررسی قرار می‌دهد. این فصل، زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی را که در به وجود آوردن عناصر و نمادهای شیعی در نقاشی و کتیبه‌ها تأثیر گذار بوده‌اند، مورد بررسی قرار می‌دهد. تمرکز این فصل به طور ویژه بر روی اهمیت علمای شیعه و سیستم حمایتی آن‌ها است.

- فصل سوم، نقاشی و کتیبه‌های شیعی را در دوره‌ی تیموری تجزیه و تحلیل می‌کند. بخش اول این فصل به نمونه‌های منتخب تصویر آرایی کتب، با مضامینی می‌پردازد که بر دو دسته از نقاشی‌های مذهبی تمرکز می‌کند. دسته‌ی اول شامل شمایل و تصاویر پیامبر (ص) و اهل بیت او در نسخه‌های مختلفی مانند: "جامع التواریخ" رشیدالدین فضل‌الله، "آثار الباقیه"

۱- این موضوع به وسیله‌ی اولین نشانه‌های نفوذ هنر اروپایی مشخص شده است که می‌تواند به عنوان یک فصل جدید تاریخ هنر ایران در نظر گرفته شود. از اواخر سده هفدهم/یازدهم تا پایان سده بیستم/چهاردهم، گنجینه‌ی آثار سنتی هنر اسلامی آن چنان تغییر کرده بود که تنوع نامحدودی از آن‌ها را می‌توان یافت. هنرمندان این دوره مجموعه لغات و اصطلاحات مربوط به مصورسازی سبک‌های اروپایی را دقیق و روشن بیان کرده و مشخص کردند که این شیوه‌ها، چشمگیرترین مشخصه‌ها و ویژگی‌های کارهای هنری ایرانی بودند و کاربرد آن‌ها تا پایان سده بیستم/چهاردهم ادامه یافت. به هر حال تغییر شکل، اصلاح و تعدیل کتیبه‌ها در سراسر این دوره‌ی طولانی یک موضوع تدریجی بود. همان‌طور که نشان داده خواهد شد، نمونه‌های عالی و ظریف کتیبه روی موضوعات و اشبای هنری مربوط به بناهای باشکوه معماری وار، بر اساس اشکال و فرم‌های خوشنویسی سنتی حتی در دوران‌های آخر، به چشم می‌خورد.

بیرونی، "کلیله و دمنه" نصرالله ابوالمعالی، "حبره الابرار" نوایی، "خمسه ی نظامی و معراج نامه" است. دسته ی دوم شمایل امام علی (ع) و فرزندانش را دربر می گیرد. این بخش، بعضی از تصویر آرایی های نسخ خطی کلیات تاریخی حافظ ابرو و "خاوران نامه ی" ترکمن ها را تحلیل و بررسی می کند. گزینش تصویر آرایی ها، موضوع امام دوازدهم (عج) را هم دربر می گیرد. بخش دوم، نمونه ی برگزیده ی کتیبه با درونمایه ی شیعی را مورد تجزیه و تحلیل قرار می دهد و بر آن دسته که دارای مضامین قرآنی، دعایی و حدیثی روی بناها و آثار صنایع دستی در دوران مورد بحث هستند، تمرکز دارد. موضوع این قسمت، مطالعه ی کتیبه ها با مضامین دعایی است که شامل دعاهایی خطاب به پیامبر اکرم (ص)، امام علی (ع)، حضرت فاطمه زهرا (ع) و پسرانش امام حسن (ع) و امام حسین (ع) می باشد. نمونه کتیبه هایی که در آن مومنان شیعی، امام دوازدهم (عج) را مورد خطاب قرار می دهند نیز در این بحث مورد توجه قرار گرفته است.

فصل چهارم، تداوم عناصر هنری شیعی را از دوره ی تیموری تا اوایل دوره ی صفوی، مورد بررسی قرار می دهد. نخستین بخش، نمونه های برگزیده از تصویر آرایی با مضامین شیعی کتب دوران اول صفویه را تجزیه و تحلیل می کند. این بخش، بر دو گروه از نقاشی های مذهبی تمرکز است. اولین گروه همانند نوع نگرش و موضوع مورد بحث در فصل سوم، شمایل پیامبر (ص) و اهل بیت را مورد بررسی قرار می دهد. بحث درباره ی این مقوله، مطالعه ی نسخ خطی مختلفی چون "بهارستان جامی"، "سیرالنبی"، "مخزن الاسرار"، "فال نامه" و "خمسه ی نظامی" را در بر خواهد گرفت. دومین گروه، شمایل امام علی (ع) و اهل بیتش را مورد بررسی قرار می دهد. این قسمت شامل بعضی از تصویر آرایی های نسخه های خطی "سلسله الذهب"، "شاهنامه ی فردوسی"، "روضه الصفای" میرخواند، "روضه الشهداء"، "حدیقه الشهداء" و "فال نامه" می شود. دومین بخش این فصل، نمونه های برگزیده از کتیبه های شیعی را در اوایل دوران صفوی (که بر کتیبه های دعا و حدیث گونه ی حک شده بر آثار بنایی و صنایع کاربردی متمرکز است)، مورد تحلیل و بررسی قرار می دهد.

فصل پنجم، شامل نتایج و دستاوردهای تحقیق است. این نتایج نشان می دهد که کاربرد عناصر شیعی در نگاره و کتیبه ها، بخشی از سیاست حاکم وقت در مقابل مردمان شیعه مذهب تحت حکومتشان بوده و آنان از این راه، سعی در نشان دادن صداقت و وفاداریشان نسبت به اعتقادات عامه ی مردم داشته اند. همچنین این نتایج نشان می دهد که این دو هنر، در درک ابعاد و ویژگی های مذهبی حکومت تیموریان و صفویان نقش قابل توجهی داشته است.

۱-۲ نقد و بررسی آثار مکتوب موجود در مبحث نگارگری مذهبی و کتیبه نگاری:

اگر چه حجم وسیعی از آثار مکتوب در زمینه‌ی بررسی و مطالعه‌ی هنر اسلامی وجود دارد، اما این بررسی و مطالعات در هنر اسلامی معمولاً دلالتهای بر ویژگی‌های ظاهری و تزئینی دارد و ارزش‌های مذهبی و فرهنگی را در بر نمی‌گیرد. بنابراین بر اساس توضیح مذکور، پژوهش‌های قابل توجهی در زمینه‌ی هنر مذهبی (که به طور جدی عقاید شیعه را در ارتباط با هنر اسلامی بررسی کند)، وجود ندارد. آنچه در ادامه می‌آید، بررسی عمومی تعداد قابل ملاحظه‌ای از کتاب‌های مهم و مقالات ارزنده درباره‌ی هنر مذهبی اسلامی است.

به نظر می‌رسد نقاشی در اسلام^۳ اثر توماس آرنولد^۴ اولین کتابی است که جایگاه هنر تصویری را به طور دقیق در فرهنگ مسلمانان مورد مطالعه قرار داده است. هدف این کتاب، نشان دادن جایگاه نقاشی در فرهنگ دنیای اسلامی است، هم در ارتباط با قلمروی مذهب که تصویر نگاری در آن نکوهش شده است و هم درباره‌ی کسانی که به ممنوعیت مذهبی بی‌اعتنایی کرده و رغبت خویش را در تشویق و تبلیغ این عقیده آشکار می‌کنند. این کتاب شامل بخش‌هایی در رابطه با طرز تلقی و عقاید علمای دینی اسلام نسبت به نقاشی، موضوع نقاشی‌های اسلامی و هنر مذهبی در اسلام است.

این موضوع، توسط ثروت اکاشا^۵ در کتابش، "نقاش مسلمان و الوهیت" که نقاشی‌های مذهبی در اسلام را به صورت کلی مورد بررسی قرار داده، تداوم و گسترش یافته است. اکاشا ابتدا ارتباط اسلام با نقاشی اسلامی را به صورت خاص بررسی می‌کند و سپس این نکته را که چگونه نقاشان اسلامی، پیامبر اسلام (ص) را به تصویر می‌کشند، مورد مطالعه قرار می‌دهد و سرانجام به تحقیق درباره‌ی مفهوم اسلامی معاد می‌پردازد. تحقیقات او در بررسی محتوایی این تصاویر متمرکز است. بعضی از بخش‌های این کتاب، شامل: نقاشی مذهبی در اسلام، تصویر نگاری (شمایل نگاری) سایر پیامبران، عرفان و بهشت و جهنم است.

چند اثر اخیر مانند کتاب "روایای بهشت"^۶ که شامل مجموعه‌ای از شاهکارهای برگزیده‌ی هنر اسلامی مربوط به موزه‌ی مردم شناسی رتردام است، به ارتباط بین هنر و مذهب اختصاص دارند. این مجموعه، تاریخی غنی دارد و هر اثر هنری، تأثیر بصری مختص به خود را دارا است. اثر روایای بهشت در راستای گرامی داشتن باری تعالی، زیبایی و توازن خاص و کاملی دارد. همچنین این کتاب در برگیرنده‌ی نکاتی از تأثیر اساسی عرفان، ایمان خالص، قوانین و فرقه‌های مذهبی بر هنر اسلامی است. مطابق باورهای این کتاب، زندگی راستین و زیبای این جهانی در اطراف حکام و دربارهایی متمرکز شده که همگی نمادی از روایای بهشت است. این کتاب جنبه‌ای از فرهنگ اسلامی را که به طور گسترده شناخته نشده نشان می‌دهد و شامل بیش از ۱۷۰ تصویر است که همگی به گونه‌ای سخاوتمندانه و تمام رنگی، به همراه هفده مقاله به وسیله‌ی کارشناسان هلندی و دیگر نقاط نوشته شده است. همه‌ی این عناصر در کنار یکدیگر زمینه‌ای فاخر و غنی از دنیای مسحور کننده در فرهنگ اسلامی را منعکس می‌کنند. دو بخش مهم این کتاب که به خوشنویسی اختصاص داده شده، شامل بررسی انواع خطوط و نگارگری‌های مذهبی ترکی و همچنین دو تک ورقه از مکتب بغداد است. این دو تصویر، حمله به امام علی (ع) هنگام نماز در مسجد، توسط قاتلش ابن ملجم و امام حسین (ع) را در نبرد کربلا نشان می‌دهد.

کتاب انعکاس بهشت در هنر اسلامی^۷، نوشته‌ی شیلابلر و جانانوم بلوم، تصاویر کاملی از

3- Sarvat Okasha, The Muslim Painter and the Divine, London, Park Lane, 1981.

4- Dreaming of Paradise, Islamic Art from the Collection of the Museum of Ethnology, Rotterdam, Martial & Snoeck, 1996.

5- Sheila S. Blair and J.M. Bloom, Images of Paradise in Islamic Art, Hanover, Hood Museum of Art, 1991.

بهشت در هنر اسلامی را مورد مطالعه قرار می‌دهد. این کتاب به همراه مقالات و کاتالوگ‌ها (مجموعه تصاویر)، در پی این نکته است که در این دنیا درک ایمان هم برای فهم هنر اسلامی و جامعه به صورت تاریخی و هم در جهان معاصر، مهم است. مبحث این کتاب به چهار بخش موضوعی (که نمونه‌ها را از زمان و مکان‌های مختلف در کنار هم چیده)، تقسیم شده است. در بخش بهشت و دنیا در این کتاب، ایمان و تعهد به عنوان اصول اساسی اسلامی و راه ورود به بهشت آسمانی، مطرح می‌شود. بخش توصیف بهشت موضوع ترسیم بهشت در هنر اسلامی را مورد بررسی قرار می‌دهد. این قسمت، تنوع غنی‌ای از اوامع نمادین و مجازی را جمع به جهان آسمانی را نشان می‌دهد. بخش حصول بهشت آشکار می‌کند که چگونه تصور مذهبی از باغ بهشتی (آسمانی) اغلب با بهشت‌های زمینی که در قصر فرمانروایان مسلمان به وجود می‌آمد، موازی می‌شود.

«زندگی حضرت پیامبر (ص)، نسخه‌ی مصور»، نوشته‌ی پریسیلا ساسک^۶ است. هدف این مقاله، مطالعه‌ی چندین نسخه‌ی خطی همانند نسخه‌های بلعمی، بیرونی و رشیدالدین فضل‌الله در سده‌های سیزدهم/هفتم و چهاردهم/هشتم در ایران است. مؤلف، تصاویری از صحنه‌های زندگی حضرت محمد (ص) توجهی خاص کرده است. در این تحقیق، به نظر می‌رسد نگارگر نسخه‌ی خطی بیرونی، معتقد به تفسیر شیعی تاریخ اسلام، آن هم با نمایش وقایع مهم نمادین در نظر جماعت شیعه است.

البته اخیراً که تعدادی کتاب درباره‌ی چگونگی تحول هنر تیموری، چاپ شده است. کتاب تیمور و رویای شاهانه^۷ تی.وی. لنتز و جی.بی. لری، نه تنها شاهکارهای هنری تیموریان را به صورت برجسته نمایان می‌سازد، بلکه روش‌های متنوع فرایند پدید آوردن اثر هنری را نیز بررسی می‌کند. هدف تیموریان در نگارگری، بهره‌گیری از هنر به عنوان یک نماد سیاسی جهت آراستگی و پالایش فرهنگی بود که برای بازنمایی تأثیر مفاهیم و ارزش‌های فرهنگ تیموری بر هنرهای تزئینی و به قصد تعریف دامنه‌ی زیبایی‌شناسی تیموری مؤثر واقع شد. این کتاب با ۲۵۰ تصویر رنگی، چگونگی ظفریابی تیمور در تهاجمات نظامی‌اش و همچنین، نحوه‌ی پشتیبانی فوق‌العاده‌اش را از هنر و تثبیت تداوم معیارهای زیبایی‌شناسی بیان می‌کند.

کتاب «بهادر، استاد نگارگری ایران»^۸، نوشته‌ی عبداللّه بهاری، ریشه‌های سبک توسعه نیافته‌ای را که به وسیله‌ی بهزاد پایه‌گذاری شد، مطرح کرده و میراث و دستاوردهای او را در ایران، هند «گورکانیان» و ترکیه «عثمانی»، مورد بررسی قرار می‌دهد. نویسنده در تلاش است با ارتباط دادن نگارگری به ادبیات و موضوعات مصوری چون صوفیان وارد بحث شود. بنابراین این کتاب شامل درک و تجزیه و تحلیل آثار بهزاد و فراتر رفتن از روشی است که در بین محققین شرق شناس متداول است.

به جز این اثر، تعدادی آثار منتشر شده در این زمینه وجود دارد که موضوع خوشنویسی و کتیبه‌ها را مورد بحث قرار داده‌اند: ولج، «خوشنویسی در هنر مسلمانان جهان»^۹، یاسین حمیدسفادی، «خوشنویسی اسلامی»^{۱۰}، آنه ماری شیمل، «خوشنویسی اسلامی»^{۱۱}، شیلابلر «کتیبه‌های معماری از اوایل دوره اسلامی ایران و ماوراءالنهر»^{۱۲} و مقالاتی مانند: لیندا کماروف «تیموریان تا صفویان ایران تداوم و تغییر»^{۱۳}، دلیو.ام. تکستون نقش خوشنویسی «آنه ماری شیمل، شعر و خوشنویسی»^{۱۴}، ای.اس. ملیکیان شیروانی، «فلزکاری اسلامی در جهان ایرانی، سده‌های هشتم تا هیجدهم»^{۱۵}، برنارد اکان، «مطالعاتی در هنر و معماری ایران»^{۱۶} و محمد ماهر

- 6- Priscilla Soucek, "The Life of the Prophet: Illustrated Versions," *Content and Context of Visual Arts in The Islamic World*, priscilla Soucek, ed., Penna and London, University Park, 1988, pp. V193 - 218.
- 7- T. W. Lentz and G. B. Lowry, *Timur and The Princely Vision, Persia Art and Culture in The Fifteenth Century*. Washington, Smithsonian Institution Press, 1989.
- 8- Ebadollah Bahari, Bihzad, Master of Persian Painting, London, I.B. Tauris, 1996.
- 9- A. Welch, *Calligraphy in The Arts of The Muslim World*, New York, Dawson, 1979.

۱۰- یاسین حمیدسفادی، خوشنویسی اسلامی، ترجمه‌ی دکتر مهناز شایسته‌فر، تهران، مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۲.

۱۱- آنه ماری شیمل، خوشنویسی اسلامی، ترجمه‌ی دکتر مهناز شایسته‌فر، تهران، مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۱.

- 12- S. Blair, *The Monumental Inscriptions from Early Islamic Iran and Transoxiana*, New York, E. J. Brill, 1992.
- 13- Linda Komaroff, *Timurid to Safavid Iran: Continuity and Change*, *Marsyas* 20, 1979 - 80, pp. 11-16.
- 14- W. M. Thackston, "The Role of Calligraphy", *The Mosque*, ed, M. Frishman and H.V. Khan, Thames & Hudson, 1994, pp. 43-53.
- 15- Annemarie Schimmel, "Poetry and Calligraphy", in *Highlights of Persian Art*, ed, R. Ettinghausen, Colorado, Westview Press, 1986.
- 16- A. S. Melikian-Chirvani, *Islamic Metalwork from The Iranian world, 8th-18 th Centuries*, London, Victoria & Albert Museum Catalogue, 1982.
- 17- Bernard Okane, *Studies in Persian Art and Architecture*, Cairo, The American University Press, 1995.

النقش، "خط بنایی مطالعاتی درباره‌ی کتیبه‌های مذهبی"^{۱۸}، از آن جمله‌اند، اما همه‌ی این‌ها فاقد اطلاعات و بررسی‌های لازم راجع به انعکاس عقاید شیعی در آثار هنری هستند.

این کتب و مقالات، اطلاعاتی کلی درباره‌ی خوشنویسی و نگارگری اسلامی در بردارند که به موضوعات، از نقطه نظر تاریخی نگریسته و ریشه‌ی نگارگری خطوط اسلامی را تا زمان تیموری و دوره صفوی، مورد توجه قرار داده‌اند. آن‌ها نمونه نگاره‌ها و کتیبه‌های معماری از دوره‌های مختلف اسلامی را بدون ارتباط متقابل با عناصر شیعی گردآوری کرده‌اند.

کتاب شیلا بلر، آثار کتیبه‌های معماری در ایران و ماوراءالنهر را در پنج سده‌ی اول تاریخ اسلامی (۱۱۰۶-۱۵۰۰/۶۲۲-۵۰۰) مورد بررسی قرار می‌دهد. متون مذهبی نظیر موضوعات قرآنی، حدیث، دعا و فرازهای دینی، در این کتاب مورد نظر قرار گرفته است. اگرچه آن‌ها اغلب کم اهمیت جلوه داده شده‌اند، اما بسیاری اوقات همین کتیبه‌ها سرنخ‌هایی راجع به ساختار کاربرد یا کاربران را فراهم می‌کنند. او در کتابش دو کتیبه‌ی قرآنی در مسجد ناین را ذکر می‌کند، که سوره‌ی توبه، آیه‌ی ۱۸ و سوره‌ی احزاب، آیه‌ی ۳۳، که به اهل بیت ارجاع می‌دهند را شامل می‌شود. این آیات در نظر شیعیان به عنوان نشانه‌ی حقانیت و مشروعیتشان در تاریخ اسلامی مورد توجه واقع شده است.^{۱۹}

کتاب ملیکیان شیروانی، «فلز کاری اسلامی در جامعه ایرانی سده‌های هشتم تا هجدهم»، اساساً مجموعه‌ایست که با اشیای برنزی، برنج و مسی از ایران اسلامی سروکار دارد. فصول ابتدایی، چهار سده‌ی اول، هنر در راستای تاریخ اسلام، مکتب دوم خراسان و سبک سده‌ی چهاردهم/هشتم، مکتب فارس را پوشش می‌دهد. چهارمین فصل به بررسی آثار تیموریان که از ربع آخر سده‌ی چهاردهم/هشتم تا حدود سال ۱۵۰۰/۹۰۶ در ایران حکومت کردند، می‌پردازد. دوره‌ی صفویان که در فصل پنجم مورد مطالعه قرار می‌گیرد، شامل بررسی تعداد زیادی قطعات فلزی است که از نمونه‌های مهم تاریخ دار و از نفیس‌ترین برنزهای صفویه به شمار می‌آیند. تعدادی از این نمونه‌ها عناصر شیعی را در خط نگاره‌هایشان به نمایش می‌گذارند.

برنارد اوکان، نویسنده‌ی کتاب «مطالعات در هنر و معماری ایران»، تمامی مقالات عمده‌ها را که بین سال‌های ۱۳۹۶/۱۹۷۶ و ۱۴۱۵/۱۹۹۴ در هنر و معماری ایرانی به وسیله‌ی مولف، چاپ شده، در یک مجلد گردآوری کرده است. در این اثر، بناهای تاریخی و صنایع هنری در بستر تاریخی و اجتماعی‌شان مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. علاوه بر این، کتاب‌های زیادی نیز وجود دارد که به توضیح و تفسیر کتیبه‌ی بناهای معماری در خلال دوره‌ی تیموری پرداخته‌اند، مانند برنارد اوکان «معماری تیموری در خراسان»^{۲۰}، لیزا گلمبک و دونالد ویلبر «معماری تیموری در ایران و توران»^{۲۱}. این کتاب‌ها می‌کوشند تا خطوط به کار رفته در کتیبه‌ها و زمینه‌ی تاریخی آن‌ها را مورد بررسی قرار دهند.

اگرچه اهمیت هنر شیعی در ایران به وسیله‌ی نویسندگانی همچون توماس آرنولد، ثروت اکاشا، بلر و بلوم، لیندا کماروف، شیملی، اوکان و سایرین مورد توجه قرار گرفته، اما به نظر می‌رسد که تاکنون تحقیق کاملی درباره‌ی علت ارایه‌ی این عناصر و کارکردشان، انجام نشده است. ظاهراً محققین، نمونه‌های آثار هنری را در بستر تاریخی و اجتماعی‌شان با توجه به این تفکر مورد مطالعه قرار نداده‌اند. فصل بعد که حضور تشیع در دوره‌ی تیموری و اوایل دوره‌ی صفوی را بررسی می‌کند، مرحله‌ی آغازین بررسی دقیق این مطلب است.

۱۸- م. ماهرالنقش، کوفی بنایی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۷۰.

19- S. Blair, The Monumental Inscriptions from Early Islamic Iran and Transoxiana, p. 10.

20- Bernard O'Kane, Timurid Architecture in Khurasan, Costa mesa, Calif, Mazda Publishers in assoc. with Undena publications, 1987.

21- Lisa Golombek & Donald Wilber, The Timurid Architecture of Iran & Turan, Princeton, Princeton University Press, Vol. I- II, 1988.

۳-۱ منابع اصلی:

نسخ خطی، بناهای تاریخی و صنایع هنری که از دوره تیموری و اوایل دوره صفوی باقی مانده اند، نشان می دهد که دورسایه هنری اصلی، یکی بر نقاشی و دیگری بر کتیبه مبتنی است و هر دو نشانگر عناصر شیعی هستند. این بخش منابع نسخ خطی و ابنیه تاریخی با مفاهیم شیعی را که در فصل های بعد مورد تجزیه و تحلیل دقیق قرار خواهند گرفت، مطالعه می کند.

۱-۳-۱ نسخ خطی:

تعدادی نسخ خطی تحت حمایت هنری حاکمیت تیموری و سلسله های مهاجر با آن ها به وجود آمدند که تصاویر پیامبر اسلام (ص) و اصحابش و همین طور امام علی (ع) و دو فرزندش امام حسن و امام حسین (ع) را به نمایش می گذاشتند. در ابتدای دوران صفویه نیز تعداد زیادی از کارگاه های هنری به تهیه ی کتاب می پرداختند و بسیاری از هنرمندان برای مصورسازی آن ها به کار مشغول بودند. تعدادی از تصاویر این نسخ خطی به ترسیم عناصر شیعی اختصاص یافتند. همچنین تصاویر دوازده امام در نسخه های خطی اوایل سده ی هفدهم/یازدهم وابسته به مکتب بغداد، تحت حاکمیت عثمانی در این مبحث آورده شده است. حکومت عثمانی در واقع میراث دار این مکتب شده و شرایط را جهت تولید تصویر با مضامین شیعی فراهم آورد. این بخش تعدادی از آثار ادبی مصور قابل دسترس در زمینه ی نگارگری اسلامی را به ترتیب تاریخی مورد بررسی قرار داده است.

تعدادی از نسخ خطی که در خلال سده های سیزدهم و چهاردهم/هفتم و هشتم در ایران تهیه شد، شامل تصاویری است که روند وقایع زندگی حضرت پیامبر (ص) را ترسیم می کند. پنج نسخه ی خطی از این دوره که تصاویر وقایع زندگی حضرت را در بر می گیرد، شناسایی شده اند که شامل نسخه ی ترجمه ی بلعمی از کتاب "تاریخ الرسل و الملوك" طبری است که اکنون در گالری فری یر واشنگتن نگه داری می شود^{۲۲} و این اولین نسخه ای است که مورد مطالعه و بررسی قرار می گیرد. هشت تصویر از این کتاب درباره ی حوادث و رویدادهای زندگی پیامبر در نسخه ی مربوط به اواخر سده ی سیزدهم/هفتم یا اوایل سده ی چهاردهم/هشتم است. رویدادهای تاریخ اسلام که در متن کتاب بلعمی مصورسازی شده، بر زندگی امت اسلامی تمرکز نموده که شامل جریانات و حوادث زندگی پیامبر (ص) می شود. از ویژگی های مهم و جالب متن این کتاب تصویر آرایی امام علی (ع) است. رویدادهایی نظیر جهاد او در راه ایمان و نیز درباری در برابر او اهانت و تحقیر سیاسی به تصویر کشیده شده اند. تأکید بر نقش امام علی (ع) به عنوان یک قهرمان در مبارزات اولیه ی جماعت اسلامی و این که هویت او به وسیله ی شمشیری (ذوالفقاری) که حمل می کرد به خوبی شناخته می شد، در این نسخه ی خطی دیده می شود.

از نمونه های دیگر تصاویر زندگی حضرت محمد (ص) که باقی مانده است، در یکی از نسخ خطی "جامع التواریخ" خواجه رشیدالدین فضل الله در کتابخانه ی دانشگاه ادینبرو قابل دستیابی است. مؤلف آن که در سال ۶۴۵/۱۲۴۷ متولد گردید، به عنوان صدراعظم و مورخ دربار حاکم مغولی غازان خان (۱۳۰۴-۱۲۹۵/۷۰۴-۶۹۵) منصوب شد. سپس او توسط اولجایتو (۱۳۱۷-۱۳۰۴/۷۱۷-۷۰۴) مأموریت یافت تا تاریخی عمومی از جهان گردآوری کند

^{۲۲} -نسخه بلعمی در سه بخش در موزه فریر گالری واشنگتن نگه داری می شود: ۲۱:۳۰ و ۱۹:۴۷ و ۱۶:۵۷

23- MS-Arab 20.
24- Hazinc 1653.

که دربرگیرنده‌ی زندگی پیامبر اسلام (ص) نیز باشد. سه نسخه‌ی خطی از سده‌های چهاردهم/هشتم کتاب تاریخی خواجه رشیدالدین وجود دارد که یکی از آن‌ها در کتابخانه‌ی دانشگاه ادینبرو^{۲۳}، دیگری که سابقاً در تملک انجمن سلطنتی زیبایی شناسی در لندن بود و در سبک و موضوع با کتاب اولی بسیار شبیه هم هستند و سومی اکنون در کتابخانه‌ی توفقایی استانبول^{۲۴} قرار دارد که با دو نمونه‌ی دیگر، در مفهوم و اجرای تصویرآرایی اش متفاوت است. نسخه‌ی خطی ادینبرو، شش رویداد مهم زندگی پیامبر (ص) در خصوص هجرت از مکه را تصویرآرایی می‌کند، در حالی که نسخه‌های دیگر، رویدادها را از دوره‌ی مدینه ترسیم کرده است. موضوعاتی که به تصویر کشیده نشده، وقایعی است که انتصاب پیامبر (ص) را با اعضای خانواده اش نشان می‌دهد.^{۲۵}

تفسیر دیگری از زندگی پیامبر (ص) مربوط به نسخه‌ی سال ۷۰۷/۱۳۰۷ "آثار الباقیه‌ی" بیرونی است، که اکنون در تصرف کتابخانه‌ی دانشگاه ادینبرو می‌باشد.^{۲۶} این نسخه‌ی خطی ظاهراً به دستور اولجایتو حکمران شیعی مغول مدون شده^{۲۷} که به خط عربی است و چهار تصویر پیامبر (ص) را در برمی‌گیرد. در مورد شهادت حسین بن علی (ع) در این نسخه‌ی خطی به تفصیل صحبت شده، اما آنچه تصویرآرایی را برگزیده نمود، تنها دو رویداد است که بیرونی در مورد آن‌ها، شرح مختصری می‌دهد: مواجهه‌ی پیامبر (ص) با مسیحیان نجران و لحظه‌ای که پیامبر (ص)، علی (ع) را به عنوان جانشین خود در غدیر خم معرفی می‌کند.^{۲۸} (رک به بخش ۱-۳، تصویر ۱).

یک گلچین ادبی از سی و شش اثر متفاوت در شعر و نثر که در مجموعه‌ی گلبنکیان، در لیسبون نگه‌داری می‌شود، نمونه‌ی قابل ملاحظه‌ی دیگری است که توسط محمودالحسینی و حسن الحفیظ در شهر شیراز برای اسکندر سلطان بن عمر شیخ بن تیمور در سال ۱۴۱۱-۱۴۱۰/۸۱۳-۸۱۴ به رشته تحریر در آمده. تصاویر این نسخه‌ی خطی، شاهکار دوران است و بی‌تردید تحت سرپرستی شخص اسکندر سلطان تهیه شده. این گلچین ادبی با سه جفت صفحه‌ی تذهیب شده‌اش قابل توجه است. یکی از این صفحات تذهیب شده روح تشیع را در تصویرآرایی پیامبر (ص) به همراه امام علی (ع)، حسن و حسین (ع)، نمایش می‌دهد (رک به بخش ۱-۳، تصویر ۱۱).

کتاب "کلیات تاریخی" که در دوره‌ی حکومت شاهرخ توسط حافظ ابرو (وفات: ۸۴۳/۸۳۴) نوشته شده، نمونه‌ی واقعی کتب این دوره و نشان‌گر توجه تیموریان به تاریخ است. متن این کتاب، تاریخ کلی جهان از زمان آدم تا سلطنت شاهرخ در سال ۸۳۱/۱۴۲۷ را شامل می‌شود که در آن از منابع ایرانی و چینی استفاده شده و همچنین تاریخ و سیره‌ی پیامبر (ص) را مورد بررسی قرار داده است.^{۲۹} این نسخه‌ی خطی که در کتابخانه‌ی توفقایی سرای در استانبول^{۳۰} نگه‌داری می‌شود، در واقع ترکیبی از تصویرآرایی ابتدایی مغول با دوره‌ی جدید تیموری است. طبق گفته‌ی لنتز و لوری،^{۳۱} تقریباً یک چهارم این گلچین عظیم تاریخی، مصورسازی شده. بیست نقاشی آن، تغزلی و بدیع‌ترین تجلی مصورسازی تاریخی دوره شاهرخ را نشان می‌دهد. بیش‌ترین موضوع این نسخه‌ی خطی، درباره‌ی کتاب مقدس و تعدادی از تصنیفات و نوشته‌هاست که با به کارگیری فضای خالی مناسب و ابتکاری و استفاده از رنگ آمیزی با کیفیت عالی، شفافیت و روشنی بصری قوی و شگفت‌انگیزی را ایجاد می‌کند. کتاب کلیات تاریخی دو تصویر از موضوعات شیعی را دربرمی‌گیرد: نقش علی (ع) در نبرد خیبر (رک به بخش ۱-۳).

۲۵- در تاریخ رشیدالدین سده چهاردهم/هشتم موجود در لندن و پاریس یکی از تصاویر به عقاید شیعی اشاره دارد که در آن پیامبر (ص) علی (ع) را به عنوان امام معرفی می‌کند

Pedersen, The Arabic Book, pp. 95-96.

26- MS-Arab 161.

27- Sheila S Blair, & J. M. Bloom, The Art & Architecture of Islam 1250- 1800, New Haven & London, Yale University Press, 1994, pp. 26-28.

28- Abu Rayhan al - Biruni, Athar al - Baqiyah an al - Qurun al - Khaliyah, ed. C.E. Sachau, Leipzig, 1878, pp. 333-334.

29- Woods, Timurid Historiography, pp. 84-85.

30- B.282.

31- Lentz & Lowry, Timur & The Princely Vision, p. 338.

۳، تصویر ۹) و حضرت محمد (ص) به اتفاق امام علی (ع) در مسجد الحرام پس از فتح مکه (رک به بخش ۱-۳ فصل ۱۰).

نسخه‌ی خطی معراج نامه، "کتاب صعود و عروج"، در سال ۸۴۰/۱۴۳۶ در هرات نوشته شده و اکنون در کتابخانه‌ی ملی در پاریس،^{۳۲} به عنوان یکی از بهترین آثار این دوره است و در برگزیده‌ی تصاویری است که پیامبر را با جبریل بر دروازه‌ی بهشت و جهنم نشان می‌دهد. این کتاب اسلامی مصور یکی از نسخه‌هایی است که در خلال دوره‌ی سلطنت شاهرخ به زبان ترکی و عربی نوشته شده است. این نسخه‌ی خطی به وسیله‌ی میر حیدر شاعر به ترکی شرقی ترجمه شده و توسط مالک بخشی از هرات به خط اویغور، رونویسی شده است. این کتاب با شصت و یک تصویر از صحنه‌های متوالی سفر پیامبر (ص) تزئین شده که این سفر از تمام نقاط آسمانی و بهشتی شروع و سپس به سراسر دنیای دوزخی که پر از اشباحی است که توسط شیاطین و دیوها شکنجه می‌شوند، ختم می‌شود. از نسخه‌ی خطی معراج نامه، دو تصویر به خاطر ارتباطشان با موضوع این کتاب باید بررسی شود. اول، ملاقات پیامبر (ص) با دو گروه از مسلمانان است، که اولین گروه ردای سفید پوشیده‌اند. (رک به بخش ۳-۱، تصویر ۶) تصویر دوم صحنه‌ای از سفر بهشتی پیامبر (ص) را نشان می‌دهد که با راهنمایی جبریل به ساحل کوثر، هدایت می‌شود (رک به بخش ۳-۱، تصویر ۷).

نسخه‌ی خطی دیگر که تصویری مشابه از پیامبر (ص)، همراهان او و همین‌طور امام علی (ع) و امام حسن و امام حسین (ع) را نشان می‌دهد، "کلیله و دمنه‌ی" ابوالمعالی است که تاریخ ۱۴۶۵-۱۴۶۰/۸۷۰-۸۶۵ را در بردارد و در کتابخانه‌ی گلستان تهران نگه‌داری می‌شود این تصویر (رک به فصل ۳-۱، شکل ۲) در مرکز صفحه با متنی در بالا و پایین به چشم می‌خورد. نسخه‌ی خطی "حیرت‌الابرار" اثر میرعلی شیرنوازی^{۳۳} که بر اساس متون شیعی نوشته شده، در حال حاضر در کتابخانه‌ی یودلین موجود می‌باشد. این نسخه‌ی خطی در سال ۱۴۸۵/۸۹۰ در هرات کتابت شد که چهار نگاره را در بر دارد. این نسخه موضوعات امام علی (ع) و دو پسرش امام حسن و امام حسین (ع) را در موقعیت‌های مختلف به تصویر می‌کشد. یکی از تصاویر، پیامبر (ص) را که نزدیک محراب بین همراهانش ایستاده، نشان می‌دهد. (رک به فصل ۳-۱، تصویر ۵) رابینسون احتمال می‌دهد که این تصویر را به‌زاد رسم کرده باشد.^{۳۴}

"خاوران نامه‌ی" ابن حسام که در سده‌ی پانزدهم/نهم در شیراز تدوین شده،^{۳۵} نسخه‌ی مشهور ترکمن است که به صورت فاخر و نفیسی مصورسازی شده و رشادت‌های امام علی (ع) را به تصویر می‌کشد. بعدها این نسخه تکه‌تکه شده و برخی از نگاره‌هایش در مجموعه‌هایی در امریکا و در کتابخانه‌ی چستریتی در دابلین^{۳۶} و بخش بزرگ‌تر آن در موزه‌های هنر تزئینی تهران نگه‌داری می‌شود. باقی‌مانده‌ی آن باید در مجموعه‌ی کتابخانه‌های سراسر دنیا پراکنده شده باشد. نقاشی‌های این نسخه‌ی خطی، اولین و عالی‌ترین سبک ترکمن است که تا اواخر سده‌ی شانزدهم/دهم، تداوم یافته و مرکز آن احتمالاً در شیراز و جنوب ایران بوده است. نسخه‌ی خاوران نامه همواره امام علی (ع) را در هاله‌ای از نور نشان داده و تقریباً او را نزدیک پیامبر (ص) قرار می‌دهد. در تصویری از آن، جبریل رشادت امام علی (ع) در برابر پیامبر (ص) را نشان می‌دهد (رک به بخش ۳-۱، تصویر ۱۲).

نسخه‌ی خطی "مخزن الاسرار" نظامی که دارای تاریخ ۹۱۱/۱۵۰۵ است در مجموعه‌ی کی‌یر در لندن^{۳۷}، نگه‌داری می‌شود. این نسخه‌ی خطی در برابر یعقوب بیگ در سده‌ی

32- MS Supp Turkish 190.

33- MS Elliott 287.

34- B. W. Robinson, A Descriptive Catalogue of The Persian Paintings in The Bodleian Library, Oxford. 1958.

35- Sheila & Bloom, The Art & Architecture of Islam, 1250-1800, p. 69.

36- MS Pers 293.

37- MS 111.

پانزدهم/نهم گردآوری شده خود و شاه اسماعیل، یازده نگاره به نسخه اضافه کرده است.^{۳۸} یکی از آن‌ها تصویری تزئینی از معراج است که در بر گیرنده‌ی متنی راجع به امام علی (ع) می‌باشد. در این تصویر، تعدادی ابرهای طلایی و فرشتگان مصورسازی شده و گروهی از فرشتگان از یک حفره در بهشت به پیامبر (ص) چشم دوخته‌اند در حالی که ایشان سوار بر ابراق است و صورتش به وسیله‌ی یک تور سفید نهان شده که در پایین کعبه و برخی بناهای دیگر به چشم می‌خورد (رک به بخش ۴-۱، تصویر ۱).

"بهارستان" که جامی در سال ۸۹۳/۱۴۸۷ تصنیف کرده، اثری متنوع هم از نظر ساختار، (ترکیبی از نثر و نظم) و هم از جهت محتوی است. این اثر از لحاظ قالب، شبیه گلستان سعدی است و هشت فصل آن (که هریک باغ خوانده می‌شوند) بخشی از حکایات مربوط به اولیاء و عرفا است که به لحاظ نکات زندگی نامه‌ای از زبان فلاسفه و راویان، به زبان شعر نوشته شده است. این نسخه‌ی خطی در مجموعه‌ی گلبنکیان در لیسبون^{۳۹} نگه داری می‌شود. بهارستان با کمک اشعار جامی در مکتب بخارا زیر نظر سلاطین ازبک، (بین سال‌های ۹۳۲/۱۵۲۵ و ۱۵۳۰/۹۳۷) آماده شده است. این نسخه، نمایی از پیامبر (ص) را در یک مسجد با دو نواده‌اش امام حسن و امام حسین (ع) و سایر همراهان نشان می‌دهد (رک به فصل ۴-۱، تصویر ۲).

"شاهنامه‌ی" فردوسی (۱۵۳۰-۹۳۷/۱۵۲۰-۹۲۷) نسخه‌ی خطی است که برای شاه طهماسب هوتن شناخته شده است که توسط شاه طهماسب در سال ۹۷۶/۱۵۶۸ به سلطان سلیم دوم هدیه شد و در کتابخانه‌ی عثمانی تا سال ۱۲۱۶/۱۸۰۱ باقی ماند. در سال ۱۳۲۱/۱۹۰۳، این نسخه در مجموعه‌ی بارون ادموند رز شیلد^{۴۰} نگه داری می‌شد. یکی از انساب آذموند آن را در سال ۱۹۵۹/۱۳۷۹ به آرتور. آ. هوتن (کسی که ۷۸ نگاره از آن را به موزه‌ی هنر متروپولیتن در نیویورک بخشید)، فروخت. سایر نگاره‌ها اکنون در موزه‌ی هنر اسلامی برلین و نزد چند مجموعه دار نگه داری می‌شود. تصویری از این نسخه‌ی خطی، کشتی شیعیان را نشان داده که پیامبر (ص)، امام علی (ع)، و دو فرزندش را ترسیم می‌نماید (رک به بخش ۴-۱، تصویر ۷).

نسخه‌ای از خمسه‌ی نظامی در موزه‌ی بریتانیا^{۴۱} بین سال‌های ۹۴۶/۱۵۳۹ و ۹۵۰/۱۵۴۳، تألیف یافته که مربوط به دوره‌ی سلطنت شاه طهماسب است. این نسخه چند نگاره را در بر می‌گیرد که به وسیله‌ی سلطان محمد و سایر هنرمندان از جمله: میرک، مظفر علی، میر سید علی و میرزا علی امضاء شده است. همه‌ی این نگاره‌ها چند ویژگی مشابه دارند که احتمالاً توسط میرک و سلطان محمد و تحت هدایت بهزاد تهیه شده‌اند. یکی از این نگاره‌ها، تصویر معروف معراج پیامبر (ص) را نشان می‌دهد (رک به بخش ۴-۱، تصویر ۳) که بین فرشتگانی احاطه شده است که بشقاب‌هایی از مروارید در دست دارند. به احتمال فراوان خود موضوع معراج پیامبر (ص) نمادی از بعد معنوی اعتقاد شیعی است.

نسخه‌ای از "فال نامه" که به امام جعفر صادق (ع) نسبت داده می‌شود، در تبریز یا قزوین در سال ۹۵۷/۱۵۵۰ تهیه شده است. فال نامه کتابی در زمینه فال گیری است که برای مشورت و پیشگویی به کار می‌رود. متن کتاب از داستان‌های عامیانه، با مجموعه‌های بسیار ناب از تاریخ انبیاء، ترکیب یافته است. این نسخه‌ی خطی در مجموعه‌ی ورورد در لندن نگه داری می‌شود.^{۴۲} در یکی از تصاویر (رک به بخش ۴-۱، تصویر ۴) پیامبر (ص) در حالی که چهره‌اش با هاله‌ای پوشیده شده است. مانند همیشه سوار بر ابراق به طرف بهشت حرکت می‌کند. وجود شیر در

۳۸- شیلا کنبای، نگارگری ایرانی، تهران، مؤسسه‌ی مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۱، ص ۷۹.

39- L.A. 169.

40- Baron Edmond de Rothschild.

41- OR.2265.

42- S 86.0253.

گوشه‌ی بالای چپ نقاشی، نمایشی نمادین از امام علی (ع) است و انگشتی که پیامبر (ص) از دست راستش به طرف شیر، بیرون می‌آورد، ممکن است نمادی از پیشنهاد جانشینی اش به علی (ع) باشد.

نسخه‌ی خطی "سلسله الذهب" (رشته طلا) از مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی، احتمالاً از تبریز، متعلق به دوره‌ی سلطنت شاه طهماسب (۱۵۷۶-۱۵۲۴/۹۸۴-۹۳۱) است و تاریخ ۱۵۵۰-۱۵۴۹/۹۵۷-۹۵۶ را دارد. این نسخه در گالری ساکالر^{۴۳} در واشنگتن نگه‌داری می‌شود. یکی از این تصاویر، امام زین العابدین (ع) را در حال زیارت کعبه به تصویر کشیده است. (رک به بخش ۴-۱، تصویر ۸).

نسخه‌های خطی دیگری از این نوع در "سیر النبی" (زندگی نامه پیامبر) در سال ۱۵۹۴/۱۰۰۲ توسط احمد نورین مصطفی برای مراد سوم (۱۵۹۵-۱۵۷۴/۱۰۰۴-۹۸۲) تهیه شده که ترجمه‌ای ترکی از اصل عربی آن است. این نسخه از یک نسخه‌ی خطی قدیمی تر به تاریخ ۱۳۶۴/۷۶۶ الهام گرفته که اکنون در موزه‌ی توفیقای سرای استانبول نگه‌داری می‌شود. طرحی که زیر نظر مراد سوم آغاز شد، نسخه‌ای شش جلدی از زندگی نامه‌ی پیامبر (ص) بود که توسط مصطفی داریر^{۴۴} در اواخر سده‌ی چهاردهم/هشتم تصنیف گردید. چهار مجلد از سیره النبی باقی مانده است که جلد‌های ۱، ۲ و ۶ در استانبول^{۴۵}، جلد سوم در نیویورک^{۴۶} و بخشی از جلد چهارم در دوبلین^{۴۷} قرار دارد. اولین نمونه‌ی تصویری از این نسخه‌ی خطی، نمایی از اولین مراسم عبادی نمازگزارای اسلامی را ترسیم کرده است (رک به بخش ۴-۱، تصویر ۵). تصویر دیگر این نسخه‌ی خطی، رحلت پیامبر (ص) را به نمایش می‌گذارد. پیامبر (ص) در بسترش در حالی که دو نوه اش، حسن و حسین (ع) را در آغوش گرفته به تصویر کشیده شده است (رک به بخش ۴-۱، تصویر ۶).

نسخه‌ی خطی "روضة الصفا" (باغ پاکی) تاریخ جهان را در بر دارد که میرخواند آن را (۱۵۹۵/۱۰۰۴) نوشته است. این نسخه در موزه‌ی قاهره نگه‌داری شده که تعدادی تصویر، از رویدادهای زندگی پیامبر (ص) را در بر می‌گیرد. رویدادهایی نظیر حادثه‌ی پر رمز و رازی که به عنوان شق القمر شناخته شده^{۴۸}، یا مرگ ابو جهل در غزه‌ی بدر^{۴۹}، انداختن بت‌ها از بام کعبه^{۵۰}، (رک به بخش ۴-۱، تصویر ۹) و اعلام جانشینی علی (ع)، توسط پیامبر (ص) در غدیر خم^{۵۱}، (رک به بخش ۴-۱، تصویر ۱۰). اثر تاریخی دیگری نیز وجود دارد که در آن قدرت و توانایی پیامبر (ص) آن‌طور که انتظار می‌رود، نشان داده شده است. اثر مذکور قصص الانبیاء (داستان‌های پیامبران) نام دارد و در موزه‌ی ملی پاریس نگه‌داری می‌شود. تنها رویداد مصورسازی شده در این نسخه‌ی خطی، اولین ملاقات حضرت محمد (ص) با خدیجه است^{۵۲} که نمونه‌ی مشابه آن در نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی چستربیتی وجود دارد.^{۵۳}

"روضة الشهداء" (باغ شهیدان) کتابی راجع به شهادت‌شناسی در مورد حضرت علی (ع)، خانواده اش و به ویژه امام حسین (ع) می‌باشد که به وسیله‌ی شاهرزاده مرشدالدین عبدالله، ملقب به سید میرزا، در سال‌های ۱۵۰۳-۱۵۰۲/۹۰۹-۹۰۸ نوشته شده است. این اثر با اضافاتی توسط فضولی از خطه‌ی بغداد (وفات ۱۵۵۹/۹۶۷) با نام "حذیقه الشهداء" (بوستان شهیدان) به ترکی ترجمه شد. این نسخه‌ی خطی در مکتب بغداد که بین سال‌های ۱۵۹۳/۱۰۰۲ و ۱۶۰۵/۱۰۱۴ به عالی‌ترین مراحل رشد خود رسیده بود، اکنون در موزه‌ی قوم‌شناسی روتردام^{۵۴} نگه‌داری می‌شود. سه تصویر (رک به بخش ۴-۱، تصاویر ۱۱، ۱۲، ۱۳) از مکتب بغداد، تصاویری

43- Saclar.

44- Mostafa Darir.

45- H. 1221-23.

کتابخانه‌ی توفیقای سرای.

46- Spencer MS.157.

کتابخانه‌ی عمومی نیویورک.

47- Turk.MS.419.

کتابخانه‌ی چستربیتی.

48 -Fol.15b.

49- fol.44.

50- fol.83b.

51- fol.97b.

52- Persan 54 fol.187.

53- fol.273.

54- Rotterdam.

از امام علی (ع) را با صورتی پوشیده و هاله‌ای از نور، غرق در نماز در حالی که توسط قاتلش ابن ملجم ضربت می‌خورد^{۵۵} نشان می‌دهد همچنین تصویرگر خطبه‌ی (وعظ) امام زین العابدین (ع) در حمایت امام حسین (ع) در حضور خلیفه‌ی غاصب، یزید می‌باشد. در موزه‌ی قوم شناسی روتردام همچنین "فال‌نامه‌ای" از هند^{۵۶} نگه‌داری می‌شود. این نسخه‌ی خطی در نیمه‌ی دوم سده‌ی شانزدهم/دهم در دوران حاکمیت مغولان هند تهیه شده است. این اثر در ۳۵ صفحه مصورسازی شده که بیش‌تر مربوط به موقعیت تاریخی اسلام، به ویژه تشیع است. کپی تصاویر، (رک به بخش ۴-۱، تصویر ۱۴) طرحی از هشتمین امام شیعیان امام رضا (ع) را نشان می‌دهد.

۱-۳-۲ معماری:

معماری در تحول کیفی هنر ایرانی از سده‌ی پانزدهم/نهم تا اوایل سده‌ی هفدهم/یازدهم، به ویژه در ارتباط بین هنر و مذهب، از اهمیت زیادی برخوردار است. حکام تیموری و فرمانروایان اوایل دوره‌ی صفوی، مهم‌ترین حامیان فرهنگ ایرانی بودند و در خلال دوره‌ی حکومت‌شان، هنر و به ویژه معماری به نقطه‌ی اوج خود رسید. معماری این دوره به چهار مرحله تفکیک می‌شود: بناهای دوره‌ی تیمور (۱۴۰۵-۸۰۸/۱۳۷۰-۷۷۲)، بناهای دوره‌ی پسرش شاه‌رخ (۱۴۴۷-۸۵۱/۱۴۰۵-۸۰۸) و همسر او گوهرشاد، بناهای دوره‌ی سلطان حسین بایقرا (۱۵۰۶-۸۷۵-۹۱۲/۱۴۷۰) و وزیرش، امیرعلی شیرنوازی و در دوره حاکمان ترکمن تیموری در غرب ایران، قراقویونلو (گوسفندسیاهان) (۱۴۶۸-۷۸۲-۸۷۳/۱۳۸۰-۷۸۲) و آق‌قویونلوها (گوسفندان سفید) (۱۵۰۸-۹۱۴/۱۳۷۸-۷۸۰) و سرانجام بناهای دوره‌ی شاه عباس صفوی (۱۶۲۹-۹۹۷-۱۰۳۹/۱۵۸۸). تعدادی از کتیبه‌های این ابنیه‌ی تاریخی به ترسیم عناصر شیعی اختصاص داده شده‌اند. در این تحقیق آثار و بناهای تاریخی به ترتیب زمانی مورد مطالعه قرار خواهند گرفت.

* مسجد نائین (حدود ۳۲۹/۹۶۰): این مسجد در مرکز استان اصفهان و مشهورترین اثر معماری دوره‌ی سلطنت آل بویه (۱۰۶۲-۹۳۲/۴۵۴-۳۲۰) است. کتیبه‌ای قرآنی آیه‌ی ۱۸ سوره‌ی توبه این سوره را در بر دارد که با خط کوفی برگردار به صورت گچبری در قسمت بالای دیوار گنبد، روبه روی محراب و از طرف شرق آن آغاز شده است. (رک به بخش ۴-۲، تصویر ۱).

* مسجد جامع اصفهان (از دوره‌ی آل بویه ۱۰۶۲-۹۳۲/۴۵۴-۳۲۰ به بعد): در این مسجد نمونه‌های خوبی از کتیبه به خط کوفی وجود دارد که مضامین آن‌ها در مورد امام علی (ع) (رک به بخش ۴-۲، تصاویر ۸، ۱۲ و ۲۴)، پنج تن آل عبا (رک به بخش ۲-۴، شکل ۱۷) و دوازده امام می‌باشد و در محراب اولجاتیو که تاریخ ۷۱۰/۱۳۱۰ دارد، نقش شده است (رک به بخش ۳-۲، شکل ۲۵).

* مسجد جامع یزد (از سده‌ی یازدهم/پنجم به بعد): در سال ۸۶۲/۱۴۵۷ در زمان سلطنت جهان‌شاه، قوس بالای در ورودی مسجد جامع تعمیر شد و کتیبه‌ی آن با کاشی معرق ترسیم و تقویت گردید. بهترین نمونه‌ها از شهادتین شیعی در کتیبه‌ای کوفی در این مسجد پایه‌ریزی شده است. (رک به بخش ۳-۲، تصویر ۸).

در صحن عباسی مشهد (از سده‌ی دوازدهم/پنجم به بعد)، کتیبه‌ی (علی، علی، علی)

55- Inv.60948.

56- Inv.71803/10.

دعا و توسلی یافت شده که منسوب به امام علی (ع) بوده و به صورت کوفی بنایی می باشد (رک به بخش ۲-۴، تصاویر ۱۳، ۱۴).

* **مدرسه پیر بکران** (از دوره ایلخانی به تاریخ ۷۱۲/۱۳۱۲). این مدرسه در لنجان حدود پانزده مایلی جنوب غربی اصفهان قرار گرفته. این مدرسه به بقعه تبدیل شد و به خاطر تزیینات گچبری متنوع و کوفی بنایی بسیار جالب توجه است. در این بقعه (آرامگاه پیر بکران) نمونه‌ی بسیار معروف دعا‌های دوازده امام با خط کوفی بنایی نوشته شده است (رک به بخش ۲-۳، تصویر ۲۶). این تزیینات با محراب اولجایتو ارتباط نزدیک دارد.

* **مدرسه امام اصفهان**: تاریخ مسجد امام نشانگر آن است که طی دوره‌ای که اینجوی ابو عشاق به اصفهان پناه برد، بنیان گذاری شده است.^{۵۷} محراب این مدرسه‌ی تاریخی و ماندگار یکی از اولین و عالی‌ترین نمونه‌های تکنیک کاشی معرق است که تاریخ دوره‌ی ایلخانان را در بر گرفته و سوره‌ی توبه آیه‌ی ۱۸ به صورت خط محقق بر آن نوشته شده است. (رک به بخش ۲-۳، تصویر ۲). این محراب در موزه‌ی هنر متروپولیتن نیویورک نگهداری می‌شود.

* **آق سرای در شهر سبز سمرقند** (۱۳۹۶-۷۹۹/۱۳۷۰-۷۷۲). شهر سبز اولین نمودار مهم معماری تیموریان است و در جنوب سمرقند واقع شده. تنها دروازه‌ی تخریب شده‌ی کاخ، آق سرای (کاخ سفید) باقی مانده است. مدخل دروازه این اثر تاریخی مهم به نام‌های: الله، محمد، علی با کوفی بنایی تزیین شده است. (رک به بخش ۲-۳، تصویر ۱۱).

* **مسجد گوهرشاد مشهد**: این مسجد به دستور گوهرشاد در سال (۱۴۱۹-۸۲۲/۱۴۱۸) بنا گردید. مسجد گوهرشاد به خاطر کاشی معرق تزیینی اش و شکوه و عظمت ظاهرش از جایگاه خاصی برخوردار است. کتیبه‌ای بنایی عظیم ایوان اصلی مسجد به وسیله‌ی بایسنقر در سال ۸۲۱/۱۴۱۸ طراحی شده است. این کتیبه که در قالبی ظریف و سفید رنگ ثلث بر زمینه‌ی آبی تیره و اسلیمی‌های حلزونی زرد رنگ نقش بسته است، دربرگیرنده‌ی آیه‌ی ۱۸ سوره‌ی توبه می‌باشد. (رک به بخش ۲-۳، تصویر ۳). هر دو مناره‌ی این مسجد، دو کتیبه دارد که الله را تمجید کرده و دلالت بر نام‌های متفاوت او دارد. (رک به بخش ۲-۳، تصویر ۷). (علی، علی، علی) دعای معروف خطاب به امام علی (ع)، هم در این مسجد قابل دیدن است. (رک به بخش ۲-۳، تصویر ۲۰).

* **نقش تیمور در گور امیر سمرقند** (۸۲۹/۱۴۲۵). این بنا قبل از سال ۸۰۴/۱۴۰۱ به عنوان یک مدرسه ساخته شد. در سال ۸۰۴/۱۴۰۱ تیمور دستور ساخت آرامگاه حاضر را صادر کرد. پس از مرگ او، پسرش شاهرخ او را در آن جاذف کرده و نواده اش الغ بیگ این آرامگاه را تبدیل به بقعه‌ی سلطنتی تیموریان کرد. مهم‌ترین بخش‌های باقیمانده‌ی این بنا، گنبد و بناهای مجاور در جنوب آن است. دعایی خطاب به امام علی (ع) بر روی سنگ قبر تیمور به خط ثلث به وسیله‌ی الغ بیگ نوشته شده است (رک به بخش ۲-۳، تصویر ۱۸).

* **زیارت‌گاه خواجه عبدالله انصاری**: این زیارت‌گاه به دستور شاهرخ برای مقبره‌ی صوفی عبدالله انصاری در گازرگاه افغانستان (۱۴۲۹-۸۳۳/۱۴۲۵)، در چند کیلومتری شمال شرقی هرات بنا شد. زیارتگاه از یک حیاط بزرگ مستطیل شکل با یک ایوان در وسط هر یک از اضلاع آن تشکیل شده است. در قاب دیوار این زیارتگاه، نمونه‌ای از کاشی معرق و آجر لعاب دار که دعای جو شن کبیر را با خط کوفی بنایی در بر دارد، موجود است (رک به بخش ۲-۳، تصویر ۶). همچنین در جلوی زیارتگاه نام محمد (ص) و علی (ع) نقش بسته شده است.

۵۷- قبل از این که او به وسیله مبارزالدین محمد مظفری در ۱۳۵۷-۷۵۹/۱۳۵۶ دستگیر شود.

(رک به بخش ۲-۳، تصویر ۱۲).

* **مقبره‌ی شاه نعمت...** ولی در ماهان کرمان (اشاره‌ای دال بر حامی هنری آن‌یاسازنده‌ی آن وجود ندارد)، ۸۴۰/۱۴۳۶: مناره‌ی این مقبره در برگیرنده‌ی اسامی مبارک الله، محمد (ص) و علی (ع) به خط کوفی بنایی است (بخش ۲-۳، تصویر ۱۳).

* **بازار میر چخماق یزد،** (از سده‌ی یازدهم / پنجم به بعد)؛ بر سر در اصلی این بازار نمونه‌ی بسیار خوبی از دعا، منسوب به دو امام به خط کوفی بنایی وجود دارد که دعایی خطاب به پیامبر، با توصیف او به عنوان آخرین پیامبران، ادامه می‌یابد (بخش ۲-۳، تصویر ۲۲).

* **مسجد میر چخماق یزد** (۸۴۱/۱۴۳۷): این مجموعه که به وسیله‌ی حکمران شاهرخ به نام میر چخماق و زنش بنا شده است، دارای یک مسجد چهار ایوانه و یک خانقاه است که در کنار آن‌ها کاروان‌سرا و حمامی هم وجود دارد. مسجد در برگیرنده‌ی اسامی مبارک الله، محمد (ص) و علی (ع) به خط کوفی بنایی (بخش ۲-۳، تصویر ۱۳) و دعا و نیایش خطاب به دوازده امام است. (بخش ۲-۳، تصویر ۲۷).

* **مدرسه‌ی غیاثیه‌ی خرگرد خواف** (۸۴۵/۱۴۴۱): این مسجد آخرین اثر هنری قوام الدین (معمار معروف دوره‌ی تیموری) می‌باشد که توسط غیاث الدین شیرازی در سال ۱۴۴۳-۱۴۴۲/۸۴۶-۸۴۷ به پایان رسید. این مسجد برای وزیر وقت، پیر احمد خواف (اهل خواف)، ساخته شد. خواف زمانی شهر شکوفا و پررونقی بود که اکنون منطقه‌ای در مرز کنونی افغانستان و ایران است. این مدرسه نام‌های مبارک محمد (ص) و علی (ع) به خط کوفی بنایی را در بر دارد (بخش ۲-۳، تصویر ۱۵).

* **مسجد جامع ورزنه** (۸۴۸-۸۴۹/۱۴۴۴-۱۴۴۵): این مسجد در ۱۰۰ کیلومتری جنوب شرقی اصفهان واقع شده است. محراب این مسجد دارای شهادتین شیعی و تمسکی به حضرت علی (ع) است (بخش ۲-۳، تصویر ۱۹). این کتیبه‌ها بر روی بنایی نگارش یافته که کتیبه‌ای با نام و وصف بانی آن، شاهرخ دارد.

* **امام‌زاده درب امام اصفهان** (۸۵۷-۸۵۸/۱۴۵۳-۱۴۵۴): جهان‌شاه، حامی هنری طایفه‌ی قراقویونلو، (بانی مسجد کبود یا آبی)، امام‌زاده درب امام اصفهان را نزدیک مسجد جامع این شهر بنا کرد. این مقبره که روی قبور مبارک دو تن از نوادگان امامان بنا شده سردر بسیار نفیسی با تکنیک کاشی معرق دارد که در برگیرنده‌ی کتیبه‌ای با نام‌های الله، محمد (ص) و علی (ع) به خط کوفی بنایی است. (بخش ۲-۳، تصویر ۱۷)

* **مسجد کبود قراقویونلو در تبریز** (۸۷۰-۸۷۱/۱۴۶۵-۱۴۶۶): این مسجد به نام مسجد مظفریه منسوب به حامی هنری اش ابوالمظفر جهان‌شاه است که شامل آب انبار، کتابخانه، مقبره و خانقاه برای صوفی‌ها است. سوره‌ی توبه آیه‌ی ۱۸ به خط ثلث که به اهل بیت اشاره دارد در حاشیه‌ی سردر ورودی اصلی مسجد، کتابت شده است (بخش ۲-۳، تصویر ۴). همچنین بر یکی از دیوارهای داخلی این مسجد، بخشی از دعای جوشن کبیر قابل مشاهده است. که در این دعا الله، با صفات مختلفی در حدود چهل مرتبه، توصیف شده است. (بخش ۲-۳، تصویر ۵).

* **مجموعه‌ی بندرآباد یزد،** (۸۷۸-۸۷۹/۱۴۷۳-۱۴۷۴): این مجموعه در ۳۵ کیلومتری شمال غربی یزد واقع شده است. گنبد آن در برگیرنده‌ی تاریخ ۸۷۸-۸۷۹/۱۴۷۳-۱۴۷۴ است که آن را به سلطنت سلطان حسین بایقرا (۱۵۰۶-۹۱۲/۱۴۷۰-۸۷۵) نسبت می‌دهد. این مجموعه،

از مسجد، سالن اجتماعات گنبددار و شبستانی که با چهار ایوان احاطه و بیش تر مشابه خانقاه است تشکیل شده. در بخش بالای در، شهادتین شیعی به خط ثلث حک شده است (بخش ۲۰۳، تصویر ۱۰). مسجد جامع بندرآباد در برگیرنده ی نام های مبارک الله، محمد (ص) و علی (ع) به خط کوفی بنایی است (بخش ۲-۳، تصویر ۱۶) روی منبر این مسجد نام های دوازده امام، به خط ثلث زیبایی نگاشته شده (بخش ۲-۳، تصویر ۲۸).

* مسجد نیم آورد اصفهان (ابتدای سده ی شانزدهم/دهم) در این مدرسه کتیبه ی شهادتین شیعی دیده می شود (بخش ۲-۴، تصاویر ۴ و ۵) و نیز حدیث معروفی از پیامبر که به امام علی (ع) اشاره دارد به خط کوفی بنایی در این مسجد به چشم می خورد (بخش ۲-۴، تصویر ۲۳).

* مقبره ی شیخ قطب الدین در تربت حیدریه (۹۸۷/۱۵۷۹): کتیبه ی لا اله الا الله، محمد رسول الله بر لبه ی ورودی طاق دار این مقبره دیده می شود. (بخش ۲-۴، تصویر ۳).

* مسجد شیخ لطف الله اصفهان (۱۶۱۹-۱۶۰۳/۱۰۲۹-۱۰۱۲): این بنا در میان مساجد اصفهان بی نظیر است. مسجد در زمان شاه عباس بنا شده و در حاشیه ی محراب آن نام دوازده امام (تصویر ۱۸) قابل مشاهده است. بیش تر کتیبه های متولیان آن بر سر در اصلی، مربوط به شروع ساخت، در سال ۱۶۰۴-۱۶۰۳/۱۰۱۳-۱۰۱۲ است. همچنین نام علی رضا عباسی خوشنویس آن دوره را در بردارد. دومین کتیبه در قسمت داخلی پایه ی گنبد، تاریخ ترین آن را سال ۱۰۲۵/۱۶۱۶ بیان می کند و سومین کتیبه در محل محراب حاوی نام معمار، محمدرضا پسر استاد حسین (معمار اصفهانی) و تاریخ تکمیل (۱۶۱۹-۱۶۱۸/۱۰۲۹-۱۰۲۸) آن است.

* مسجد امام اصفهان: این مسجد اوایل سده ی هفدهم/یازدهم توسط شاه عباس اصفهان در بنا شده است. در این مسجد طرحی از کلمه ی هو به خط کوفی بنایی و به صورت کاشی های لعاب دار وجود دارد که نشانگر معنویت در عرفان نهفته در مذهب تشیع است (بخش ۲-۴، تصویر ۲). همچنین ترکیب نام های مبارک الله، محمد (ص) و علی (ع) در ایوان مسجد قابل مشاهده است (بخش ۲-۴، تصویر ۱۰). روی گنبد این مسجد نیز بیان مشابهت، درباره ی خاندان پیامبر به خط کوفی بنایی وجود دارد (بخش ۲-۴، تصویر ۱۸). در کتیبه ی ورودی اصلی این مسجد، شاه عباس عظمت خدا را بیان می کند و این چنین قدرت و شکوه خود را با حک کردن نامش در وسط این کتیبه با رنگی متفاوت و خطی برجسته که از مسافت دور آشکار و قابل خواندن باشد، نشان می دهد (بخش ۲-۴، تصویر ۲۵).

* مسجد حکیم اصفهان (اوایل سده ی هفدهم/یازدهم): کتیبه ای که مضمون آن، دعایی خطاب به خداوند (دعای جوشن کبیر) است، به خط کوفی بنایی در این مسجد وجود دارد. اسامی دوازده امام شیعه بر لبه ی ورودی طاق دار اصلی نوشته شده است (بخش ۲-۴، تصویر ۱).

همان طور که گفته شد، همه ی این کتیبه ها در برگیرنده ی ارجاعاتی به عناصر شیعی هستند، که در بخش های بعد این موضوع مورد مطالعه و بررسی بیش تر قرار خواهد گرفت.